

Rättikan 1, Enskede vårdshus

Enskede, Stockholm

Kulturmiljöutredning

2018-04-13

Nyréns Arkitektkontor

Innehåll

Inledning

Områdesinformation	3
Bakgrund och syfte	3
Metod	3
Avgränsning	3
Gällande lagrum	3
Plan- och bygglagen	3
Kulturmiljölagen	3
Kulturhistoriskt värdefull miljö	3

Historik

Förhistorisk tid	4
Medeltiden - reformationen - stormaktstiden	4
Enskede gård under 1700-talet	5
Enskede gårds blomstringsperiod	5

Historik – Kartsekvens

1796	10
1861	10
1869	11
1906	11
1930	12
1958	12
1971	13
2006	13

PROJEKTINFORMATION

Beställare Glommen & Lindberg AB, Anders Silfverhjel

Nyréns kulturmiljö
Anna Birath, byggnadsantikvarie, uppdragsansvarig
Mattias Eklund, byggnadsantikvarie
Nico van Gelderen, landskapsarkitekt

Nyréns Arkitektkontor

Alla nya fotografier i rapporten är tagna
av Nico van Gelderen

Nulägesanalys

Geologi	14
Topografi	15

Kulturhistoriskt värde

Enskedefältets planstruktur	22
Den före detta dammanläggningen	22
Enskede värdshus	22

Tillvarata och utveckla

Skalmöte	22
Sänkan och vallarna	22
Befintlig grönstruktur	22

Källor

Litteratur	23
Arkiv	23
Digitala källor	23
Kartor	23

Inledning

Områdesinformation

Fastighetsbeteckning: Rättikan 1 och del av Enskede gård 1:1

Adress: Bägersta byväg

Stadsdel: Enskedefältet

Kommun: Stockholm

Församling: Enskede (tidigare Brännkyrka socken)

Härad: Svartlösa

Detaljplan: antagen 1993

Bakgrund och syfte

Stadsbyggnadsnämnden har påbörjat ett planarbete för Rättikan 1 och del av Enskede gård 1:1 som ett led i att uppfylla stadens bostadsmål med nya bostäder inom tunnelbanans influensområde. Området ligger i direkt anslutning till Årstafältet och Bägersta Byväg där likaleda planarbete pågår.

Rättikan 1 ligger inom Enskedefältet som i sin helhet av Stockholms stadsmuseum har bedömts som ett område med särskilt kulturhistoriskt värde. Bebyggelsen på fastigheten har bedömts sakna kulturhistoriskt värde. För att man i planprocessen på ett medvetet sätt ska kunna förhålla sig till platsens värden har denna kulturmiljöutredning gjorts.

Metod

Den kulturhistoriska värderingen är en fri tillämpning av Riksantikvarieämbetets analysmetod "Kulturhistorisk värdering av bebyggelse" från 2002. Utifrån metoden har områdets kulturhistoriska värde identifierats med utgångspunkt från framtagna historik och analys av områdets karaktär. Arbetet har bedrivits i en grupp bestående av byggnadsantikvarier och en landskapsarkitekt med inriktning på kulturmiljö. Besök och inventering på plats genomfördes under vårvintern 2018.

Avgränsning

Kulturmiljöutredningen omfattar utöver den aktuella fastigheten även ett vidare influensområde för att sätta in den i ett större sammanhang.

Gällande lagrum

Plan- och bygglagen

Enligt plan- och bygglagens 2 kap. 6 § så ska "bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på den avsedda marken på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärdena på platsen och intresset av god helhetsverkan". Dessutom ska "ändringar och tillägg i bebyggelsen göras varsamt så att befintliga karaktärsdrag respekteras och tillvaratas".

Enskedefältet omfattas av äldre detaljplaner pl. 528, pl. 757 och pl. 894. Dessutom omfattar en tilläggsplan, TDp 1999-09726-54, hela småhusområdet. Tilläggsplanen reglerar tillbyggnader och komplementbyggnader och syftar till att bevara områdets sammanhållna karaktär. Tilläggsplanen omfattar inte Rättikan 1.

Kulturmiljölagen

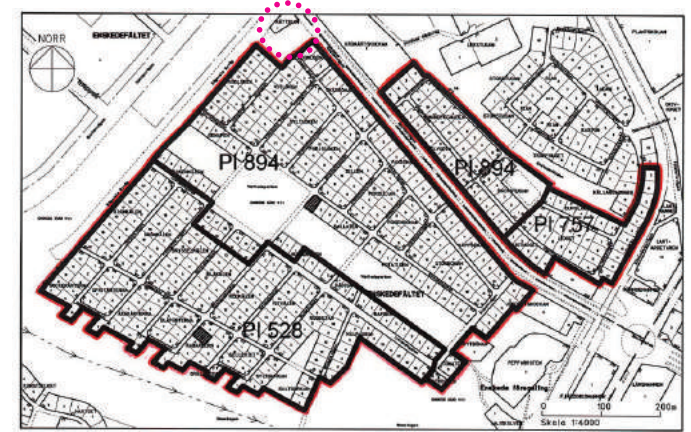
Inga fornlämningar finns registrerade inom fastigheten. Fornlämningar är lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna. För att automatiskt skyddas av Kulturmiljölagen kap 2 ska lämningen vara tillkommen före 1850.

Den före detta dammanläggningen är varaktigt övergiven och hör till Enskede gårds bränneri som anlades 1835. Vi har dock inte funnit några belägg för att dammen tillkommit tidigare än 1860-talet.

Länsstyrelserna har dock rätt att besluta om fornlämningsförklaring av yngre lämningar ifall de i övrigt uppfyller kriterierna för fornlämning. Det är förbjudet att utan tillstånd enligt kulturmiljölagen kap 2 rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning.

Kulturhistoriskt värdefull miljö

Hela Enskedefältet är av Stockholms stadsmuseum utpekad som särskilt värdefull miljö. Vid förändringar i ett sådant område bör särskilt uppmärksamhet ägnas åt kulturhistoriska värden.

Omfattningen av tilläggsplanen TDp 1999-09726-54. Rättikan 1 ligger utanför planområdet (röd streckad ring). SBK

Stockholms stadsmuseums klassificeringskarta. Rättikan 1 (röd streckad ring) ligger inom området Enskedefältet, avgränsat med grön linje, som utpekats som område med särskilt kulturhistoriskt värde. Även Enskede gård är ett område med särskilt kulturhistoriskt värde. Stockholms stad, DpWebmap

Historik

Förhistorisk tid

Efter att inlandsisen dragit sig tillbaka var Enskedefältet under stenålderns senare del en havsvik där omgivande höjder stack upp som öar, ett typiskt skärgårdslandskap. Havsnivån beräknas ha varit ca 25 meter högre än dagens.¹ Under bronsåldern (1500 - 500 f Kr) började viken grundas upp och skålgropar och fynd visar att människor började slå sig ner i området vid denna tid. Under järnåldern hade Årstafältet grundats upp till den grad att det bestod av en lerslätt omgiven av bergshöjder och moränbackar. Rakt över slätten gick den vid tiden ännu segelbara Valla å. Strandängarna var goda betesmarker och vid denna tid anlades de gravfält som ligger i anslutning till områdets historiskt kända gårdar Bägersta, Ersta, Östberga och Valla, vilka omtalas i medeltida dokument. Bevarade spår från tiden innan medeltiden är den stora mängden fornlämningar på höjderna, såsom stensättningar kring Föreningsberget, samt gårdsbildningarna som slutar på -sta vilka vars anslutning till järnåldersgravfälten visar på en hög ålder.

Medeltiden - reformationen - stormaktstiden

Bägersta omnämns i skrift första gången 1353. Under medeltiden var Själakoret vid S:t Nicolai kyrka, dvs Storkyrkan i Stockholm, en av de större jordägarna i området, och i början av 1500-talet drevs Bägersta av Själakoret som avelsgård, d.v.s. ett storskaligt jordbruk.

Efter reformationen övergick en del av Själakorets jord i Danvikens hospitals ägo. 1530 gav Gustav Vasa Herman Fossert, Stockholms borgmästare och myntmästare vid tiden, rätten att köpa Bägersta och dess jord som tillhört Själakoret, och tillika alltid varit frälsejord. Under 1500-talet bestod gården av två hemman, och under århundradets senare del ägdes den av släkten Bagge. Strax norr om Bägersta gick den medeltida huvudleden Göta landsväg, som till delar finns bevarad idag.

Enskede gård finns omnämnt i 1545 års jordebok. Etymologiskt betyder Enskede enbevuxen, skiljande formation i terrängen, vilket stämmer väl överens med gårdens topografiska och naturliga förutsättningar som området bör ha haft under medeltiden. Ursprungligen fanns två hemman, Enskede Stora respektive Lilla.

Under stormaktstiden på 1600-talet kom Stockholms befolkning att växa kraftigt, från ca 9 000 personer år 1580 till runt 50 000 år 1680. Den snabbt framväxande adeln kom att söka sig utanför staden där de genom att avhysa bönder kunde ta över gamla krono- och skattegårdar och anlägga säterier, vilket var fallet på ett flertal ställen i Brännkyrka socken. 1665 omtalas Bägersta som säteri, men gården förlorade denna status redan på 1680-talet då gården inte ansågs vara ståndsmässigt bebyggd och driven.²

Den medeltida Göta Landsväg över Årstafältet. Foto: Lennart af Petersens 1960. SSM

1 Söderlund, K. 2012. s. 7

2 Almqvist 1931 s 577

Enskede gårds manbyggnads västfasad och trädgård. Byggnaden uppfördes från 1802. Foto: Åzelius 1928. SSM

Enskede gård under 1700-talet

Brännkyrka socken kom under 1700-talet att skilja sig från andra landsortssocknar genom dess närhet till Stockholm; en mängd nya bebyggelseenheter tillkom vilka ägdes eller arrenderades av stadsbor som sommarbostäder på landet.³

1723 såldes rusthållet Stora Enskede och frälsehemmanet Lilla Enskede till krigsrådet Gustaf Palmfeldt som efter att även ha köpt Bägersta 1729 slog ihop hemmanen till en enhet; Enskede gård. Han la enligt egen uppgift ner stora kostnader ”såväl med byggningar, trädgårdar, plantager, åker etc.”⁴ Ca femtio år och ett flertal ägare senare, 1781, såldes gården till assessorn i Bergskollegiet Herman Odelberg. Hans två omyndiga söner fick arva egendomen vid hans död och så småningom köpte den yngre av dem, Axel Odenberg, ut sin bror. Under hans ägotid uppfördes den nuvarande manbyggnaden. Axel hann dock inte se byggnaden inredd då han dog kort efter den uppfördes år 1805. Kort efter Axels död föddes en son som också fick namnet Axel.

Enskede gårds blomstringsperiod

När Axel den yngre blev myndig kom Enskede gårds blomstringsperiod att börja; han kom att omvandla egendomen, som under föregående 40 år i hans egna ord varit ”skött av mer eller mindre dåliga fogdar och rättare,”⁵ till ett mönsterjordbruk som 1870 hade upp mot 170 personer boende på gården.

Åtskilliga nyodlingar påbörjades, ett flertal nya byggnader uppfördes och ett par nya näringar startades, däribland ett bränneri. Gården blev berömd och Axel skrev ett flertal skrifter om gården och dess skötsel, däribland *Landtbruket vid Enskede / skildrat af ägaren* 1849. Axel var även initiativtagare till bildandet av Stockholms läns hushållningssällskap i vilket han var vice ordförande respektive ordförande mellan 1847-1878.

3 Loor, M (red) 2005 s. 6

4 Selling, G. 1926 s. 1

5 Odenberg, A. 1849 s. 1

Bränneriet, ladugården och i förgrunden den södra dammen 1880. SSM

Bränneriverksamheten

Från första halvan av 1800-talet producerade Enskede gård brännvin för leverans till kommissionärer i Stockholm.¹ Bränneribyggnaden, som låg norr om den än idag bevarade stenladugården som idag är stall, uppfördes 1835 och byggdes till 1842. Råvarorna för brännvinet odlades på gården och var i första hand potatis och i andra hand säd. Restprodukterna från råvaran, ”dranken”, användes till utfodring av gårdens djur.

För att kyla brännvinet anlades två dammar, varav den enas fördjupning i marken och vallar fortfarande är synliga vid Enskede Vårdshus. Någon säker datering på dammarnas anläggande har inte gått att finna men utifrån kartmaterialet bör de ha kommit till mellan 1861 och 1869 (se kartsekvens senare i dokumentet). Bränneriverksamheten lades efterhand ner och bränneriet konverterades till statarlängor. Bränneriverksamheten var gårdens enda binäring fram tills man började producera pressjäst.

1 Hammarström, I. 1970 s. 93

Dammarna är synliga på 1901 års karta, men de tömdes sannolikt i samband med försäljningen av Enskede gård till Stockholms stad 1904.

Försäljningen av Enskede gård

Theodor Odelberg, son till Axel Odelberg samt Sveriges första lantbruksminister, ärvde gården och markerna efter faderns bortgång 1884. Stockholms stad hade vid denna tid börjat förvärva mark innan- och utanför tullarna, men i regel för särskilda ändamål som t.ex. anläggande av karaktänsanstalt (ön Skottland i Lidingö socken), utvidgning av vattenledningar (Årsta holmar och Sundsta), anläggande av stenhuggeri (Stenhamra) med mera. Kring sekelskiftet började stadens trångboddhet börja bli besvärande och en opinion hade börjat trycka på för att ett större förvärv av mark för bostadsändamål skulle ske, vilket det också gjorde kort därefter.²

I februari 1904 mottog stadsfullmäktige en skrivelse från

2 Johansson, I. 1991 s. 328

1869 - Svartlösa häradskarta. Här är dammarna utritade. Stockholms universitetsbibliotek

drättselnämndens första avdelning, vilka hade det direkta ansvaret för stadens fastighetsaffärer. Inledningen lød:

”Det har under de senaste åren blivit alltmer blifvit tydligt, att stadens nuvarande område icke lämnar tillgång till upplåtande eller försäljning af tomter på sådana villkor, att bostadsförhållandena härstedes kunna förväntas blifva effektivt förbättrade, åtminstone med gällande stadsplan och byggnadsordning m.m. Staden eger visserligen ännu betydande obebyggda områden, men dels äro dessa alltför splittrade för att lämpligen kunna i nämnvärd utsträckning anordnas för egna hemsanläggningar och dylikt, och dels gör deras belägenhet vid dyrbara och lifliga trafikleder det föga sannolikt, att priset på dessa tomter för någon längre tid skall kunnas hållas så lågt, att mindre och billiga hus skola å dem bibehållas”.

Därefter meddelades det att avdelningen på eget initiativ inlett förhandlingar med statsrådet Thodor Odelberg om förvärv av egendomen Enskede, och ett villkorligt köpeavtal mellan ägaren och staden hade slutits, vilket nu

underställdes fullmäktige för godkännande.

Theodor hade begärt 2 miljoner kronor, ett mycket högt pris, och han behöll optionen att få bo kvar i mangårdsbyggnaden. Egendomen omfattade 600 hektar, och han fick den begärda summan då det var staden själv som anmält köpeintresse.³

Thedor bodde kvar i mangårdsbyggnaden till sin död 1938, och markerna fortsatte att brukas fram tills de togs i anspråk för exploateringen, vilken dröjde några år. Under andra världskriget användes byggnaden av försvarsmakten, sedan stod den och förföll. 1956 restaurerades byggnaden och blev så småningom konstnärsateljéer.

Anläggandet av den första trädgårdsstaden

Efter köpet av Enskede gårds ägor dröjde det flera år innan staden fattade beslut om hur de skulle exploateras. Först ut 1905 bestämdes att ett slakthus skulle anläggas på markerna. 1908 framlades den första stadsplanen för

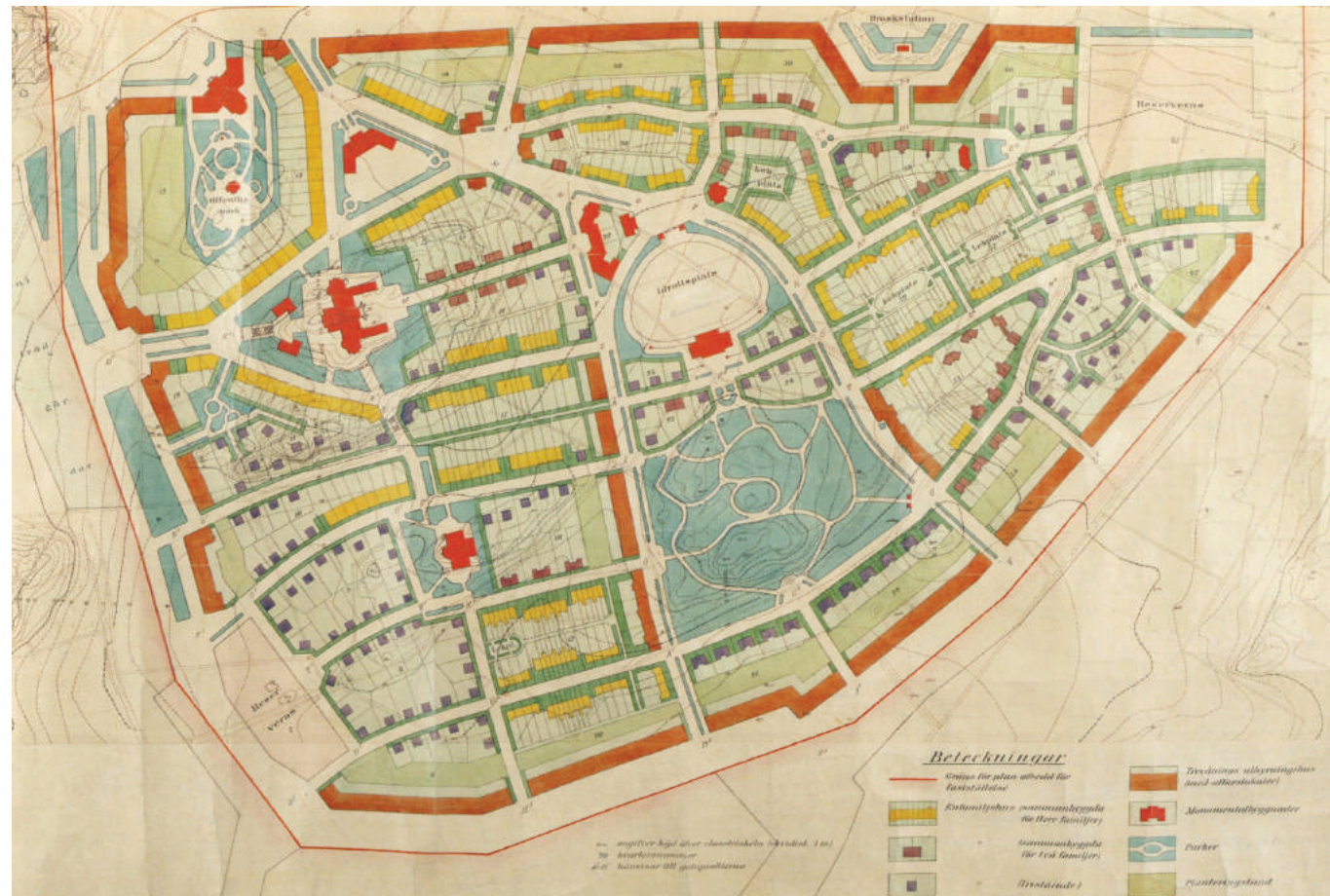
3 Johansson, I 1991 s. 330

bostäder i Enskede efter en lång och infekterad debatt. Den fördes bland annat i tidningarna där staden beskyll- des för att inte göra något åt bostadsfrågan. Den första stadsplanen för det som numera kallas Gamla Enskede upprättades av P O Hallman, och den kan sägas vara en direktöversättning av planen för Hampstead Garden Suburb i England.⁴

Planen kom till viss del att betraktas som ett fiasko; mer- parten av de planerade husen var nämligen radhus vil- ket förekom i stor mängd i England men knappt i Sve- rige vid tiden, och det visade sig vara mycket svårt att få dem sålda eller ens uthyrda. Lantegendomsnämnden drog därifrån slutsatsen att hustypen inte lämpade sig för svenska förhållanden. Därefter kom man att enbart producera friliggande enfamiljshus med tomträtt och så kallade dubbelhus. De flesta husen i Enskede byggdes mellan 1908-1912, innan konjunkturen gjorde det svårt. Först efter kriget kom byggandet igång igen, men då med kraftigt förändrade förutsättningar.

Självbyggeriet i Stockholm

De kraftigt ökade byggnadskostnaderna efter kriget fick följden att ett nytt sätt att bygga utvecklade sig på stadens förvärvade lantegendomar, det så kallade självbyggeriet. Efter att initialt mött ett lågt intresse kom det under de kommande åren att utveckla sig till ett framgångsrikt sätt att uppföra hus för mindre bemedlade. Koloniträdgårds- rörelsen hade också vuxit sig stark under dessa år, och

P O Hallmans plan för (det som idag kallas) Gamla Enskede 1908.

kolonistugorna hade visat sig under bostadskrisen kunna tjänstgöra som fullt dugliga bostäder, varpå en numera berömd motion från högermannen John Hedström föreslog att lösningen på bostadsfrågan var att bygga "små vinterbonade stugor, inte mycket större än de största kolonistugorna, innehållande t ex ett a' två rum och kök".⁵

Självbyggeriet organiserades genom Småstugebyrån, vilken bildades 1927 som en avdelning inom Stockholms stads fastighetskontor. För att leda arbetet an-

ställdes civilingenjören Axel Dahlberg, som fick ansvar för såväl upphandling och bokföring som förräds- och instruktörsverksamheten. Arbetare med många barn och en blygsam, men någorlunda säker inkomst skulle få möjlighet att skaffa sig en småstuga. Den grundläggande principen var att istället för en kontantinsats fick den blivande egnahemsägaren själv utföra en del av arbetet vid uppförandet av stugan. Byggmaterialet köptes av staden som handlade upp stora mängder material och därigenom kunde hålla nere priset. Staden stod också för ritningarna och konstruktionslösningarna i byggnaderna som var standardiserade och anpassade för icke yrkes-

kunnigt folk.⁶ Rörledningar och elektriska installationer utfördes av entreprenörer som staden anlitat. De första småstugeområdena som uppfördes i stadens regi var ett försöksprojekt med 135 stugor Olofsund i Bromma och 67 i Pungpinan i Bränkyrka. Efter detta uppfördes ytterligare ett försöksprojekt med 180 småstugor i Åkeshov och ytterligare 20 i Pungpinan. Försöksprojektet ansågs vara så pass lyckade att verksamheten antog en mer på- permanent karaktär, med planerade projekt i Norra Äng- by och Enskede.

4 Johansson, I 1991 s. 398

5 Johansson, I. 1991 s. 407

6 Stockholms stads småstugebyggen 1933 s. 2

Enskede småhusområde

Efter att den första utvecklingen av Enskede efter stadens markförvärv genomförts 1908-12 kom nästa etapp att påbörjas efter första världskriget. Planen för Enskedefältet genomfördes inte enligt de principer som den något äldre trädgårdsstadsbebyggelsen i Enskede hade, vilka var signerade P O Hallman och dennes inspiration från Camillo Sitte och Engelska trädgårdsstäder. I den statliga utredningen "Praktiska och hygieniska bostäder" från 1921 kritiserades den tidigare stadsplaneringen för "dålig samverkan mellan husen". Stadsplaneingenjören Axel Dahlberg var drivande i övergången till ett planideal inspirerat av 1800-talets trästäder, där de organiskt formade gatorna med byggnader i gatuliv ersattes med raka gator och förgårdsmark.¹

Bebyggelsen på Enskedefältet uppfördes till 80% mellan 1930 och 1932. I de tidiga planerna var kvarteret Bondbönan tänkt att sträcka sig över det för rapporten aktuella området där den gamla dammen från brännvinstillverkningen låg, vilket dock inte kom att genomföras. Orsaken har vid denna rapports upprättande inte gått att finna i källmaterialet. Möjligen var markförhållandena vid den före detta dammen för svåra att hantera inom ramen för självbygget.

Under områdets första decennium var det stor omsättning på stugornas ägare. Av de stugor som uppfördes 1930 hade nästan hälften bytt ägare tio år senare.² Orsaken var i många fall den ekonomiska depressionen som kulminerade 1933. Området nåddes från stan genom spårvagn på Örbybanan, vars sträckning så småningom ersattes med tunnelbanan.

Området har i huvudsak bevarat sin karaktär även om

T.h: Stadsplan för den berörda delen, upprättad av A Lilienberg 1931. Jämför planen för Enskedefältet med Hallmans plan på föregående sida. Notera att det för rapporten aktuella området (röd streckad ring) var planerat att bebyggas med småstugor som en del av planen. SBK

de mycket små stugorna i många fall byggts ut.

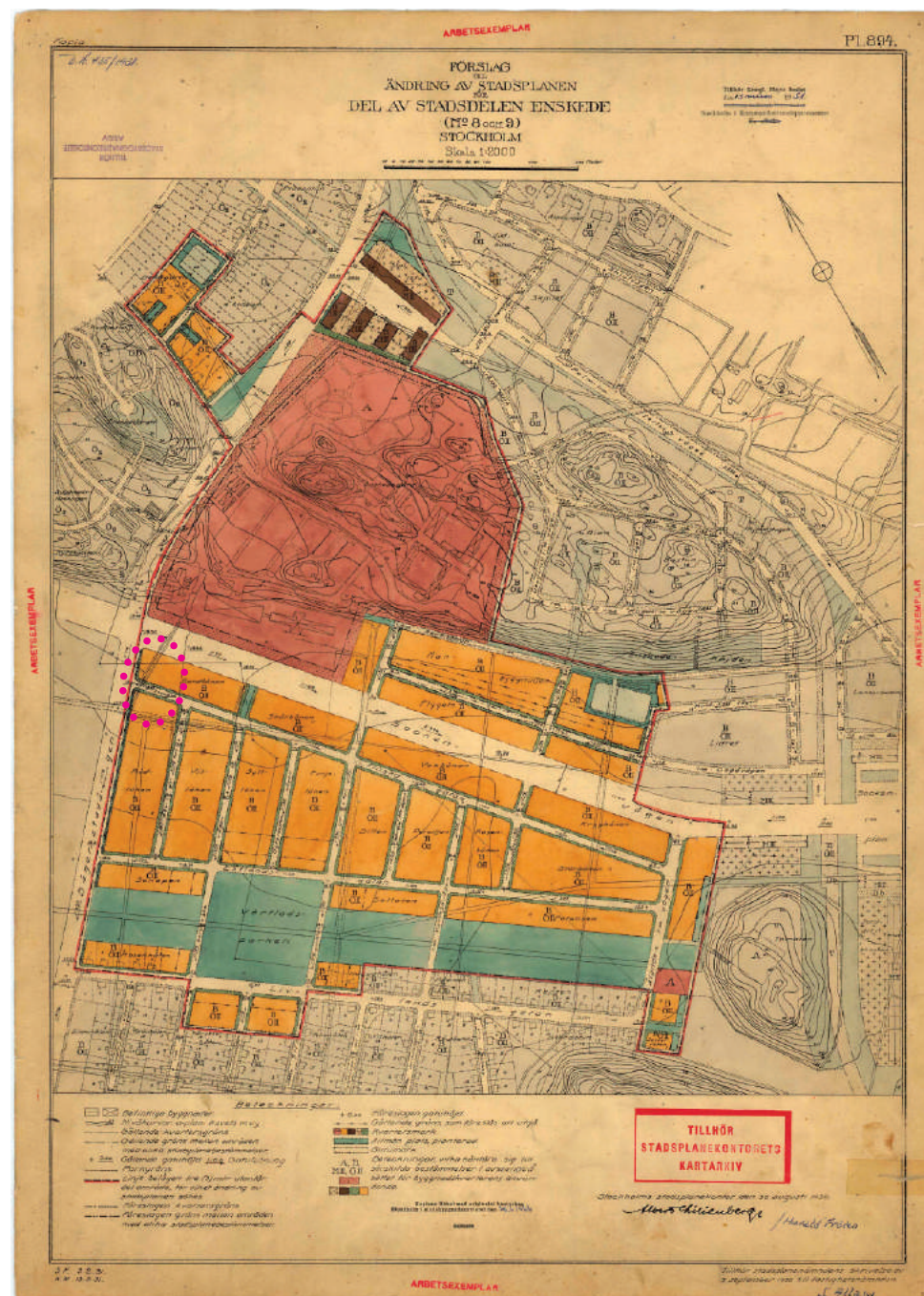
Området har sedan det uppfördes drabbats av ett stort antal översvämningar. Wismarsvägen översvämmades redan 1930 och 1932. 1960 drabbades 131 hus av översvämningar, vilket troligen berodde på för klena dimensionerade avloppsledningar, därefter har översvämningar skett 1966, -67, -69, -71, -72, -79, -80 och 1991.

Enskede vårdshus

Namnet Enskede vårdshus har en air av ålderdomlighet men det har som namn ingen längre historisk hävd. Det förekommer som namn på en restaurang i Slakthusområdet, Slakthusplan 3, som invigdes i november 1942 (DN 1942-11-06, s. 11) och fanns kvar till början av 1980-talet. På vårdshusets nuvarande plats låg tidigare en mindre kiosk, vilken övertogs av Dragos och Doris Avramovic 1981³. Efterhand som intäkterna ökade byggdes kiosken till, och nuvarande mittdelen tillkom som en påbyggnad 1983 efter ritningar av de namnkunniga arkitekterna Ove Hidemark och Göran Månsson. Det var vid denna tid det gavs namnet Enskede vårdshus & pizzeria. 1998 gjordes en större om- och tillbyggnad efter ritningar av arkitektkontoret Kroginredarna. Pizzorna togs bort, både i servering och i etablissemangets namn. Vårdshuset under senare år växt genom uppförande av tillfälliga tält och glaspaviljonger. För att få plats med dessa delar på tomten har raden av alträd beskrivits.

1 Loo, M (red). 2005. s. 13
2 Minnesskrift 1940. s. 8

3 Loo, M (red). 2005. s. 40

>> Historik

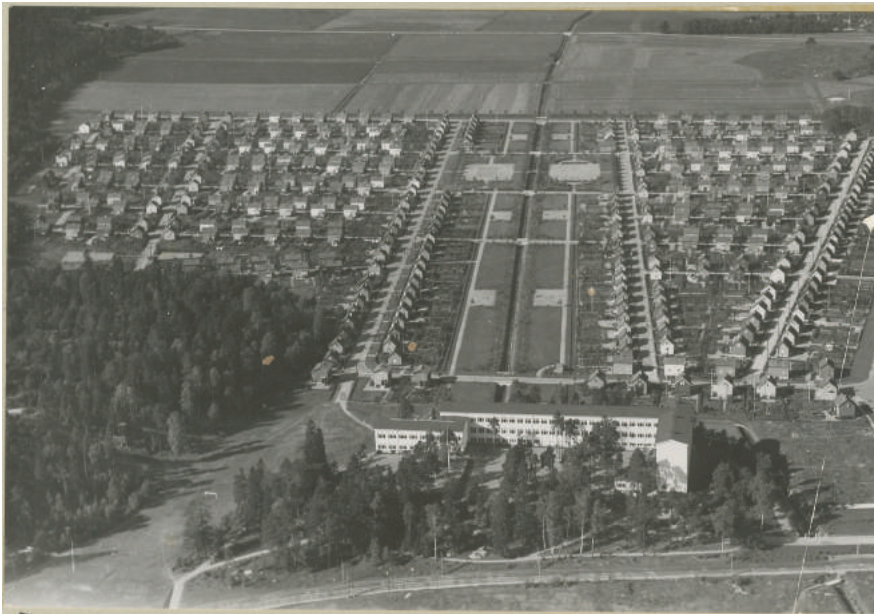
Flygfotografier från
när området var ny-
byggt

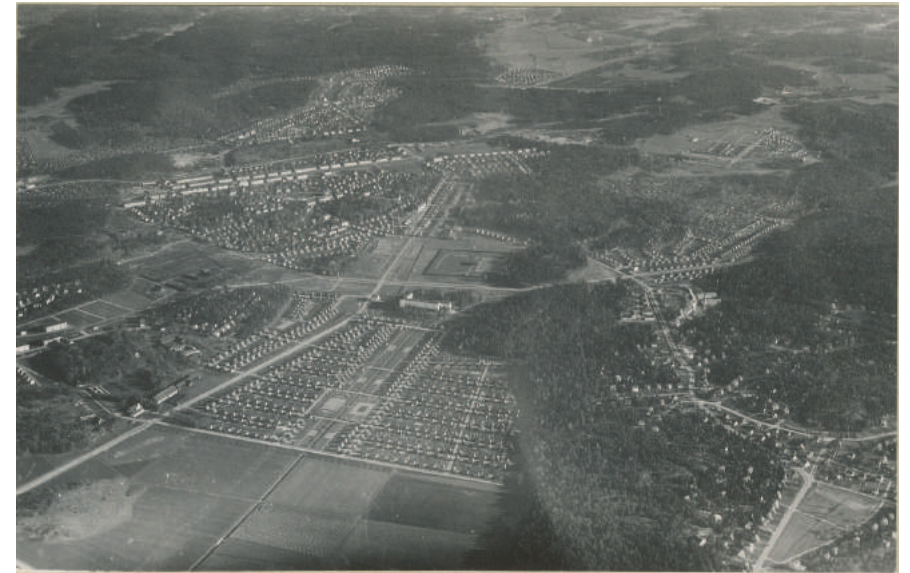
Flygfotografi. Foto: Oscar Bladh 1933. SSM

Flygfotografi. Foto: Oscar Bladh 1934. SSM

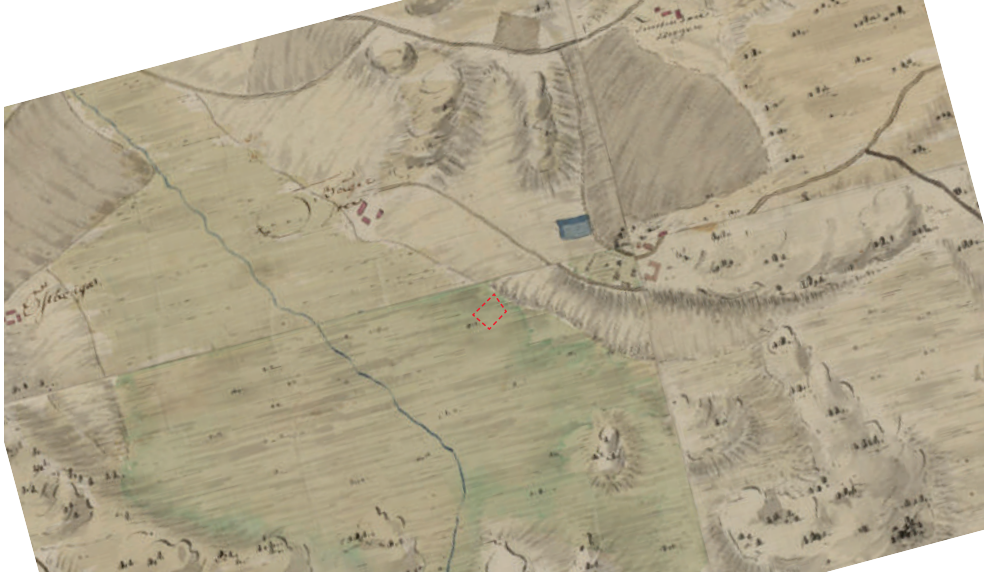

Flygfotografi. Foto: Oscar Bladh 1935. SSM

Flygfotografi. Foto: Oscar Bladh 1935. SSM

Historik – Kartsekvens

1796 - Charta öfver Terrainen emel. Skanstull, Tallkrogen och Brännkyrka samt Liljeholmen i hast aftagit med compas och steg av H. G. Kjerting, capitaine och Råberg, Lieutenant. Copierad av A. Lagerbjelke 27 feb 1796.

1796

Bägersta, Enskede stora och Enskede lilla slogs ihop till Enskede gård 1729, och innefattade stora landområden söder om Stockholm. Enskede gård¹ fick vid denna tid en mer ståndsmässig utformning vilket framgår av kartan ovan. Bägersta blev ett hemman under Enskede efter att under en kort period varit ett eget säteri på 1600-talet. Genom fältet sydväst om gårdarna rinner Valla å. Små krogar och lägenheter (sommaboenden för stadsbor) kantar vägarna som exempelvis Tunnbindarekrogen längs Göta landsväg i kartutsnittets övre kant. Det aktuella områdets ungefärliga läge är markerat med en streckad röd linje.

1861- Trakten kring Stockholm, utgiven av topografiska corpsen 1861, V mellersta bladet, uppmätt 1844, översedd 1891.

1861

Efter att Axel Odelberg ärvt Enskede gård 1805 följde omfattande nybyggnation och uppodling vilket kom att göra Enskede till en mönstergård känd utanför rikets gränser. Kring mitten av seklet uppfördes en stor del av de byggnader som är kvar idag, bland annat stenladugården, (nuvarande stallen). Dammarna är inte utmärka på kartan men däremot bränneriet.

Axonometrisk gravyr från 1870 över Enskede gård. Bränneriet och dammen kantad av alar syns i nedre vänstra hörnet. SSM

>> Historik – Kartsekvens

1869 - Svartlösa häradskarta. Stockholms universitetsbibliotek

1901-06 - Häradsekonomska kartan Brännkyrka resp Nacka. Lantmäteriet

1869

På häradskartan från 1869 är bränneriets kyldammar tydligt utmärkta. Den idag bevarade stenladugården (nuvarande stallet) uppfördes 1868.

Bränneriet, ladugården och i förgrunden den södra dammen 1880. Bränneriet byggdes senare om till statarläger och dammarna torrlades efter att gården sålts. Dammens vallar är bevarade idag. foto: okänd. SSM

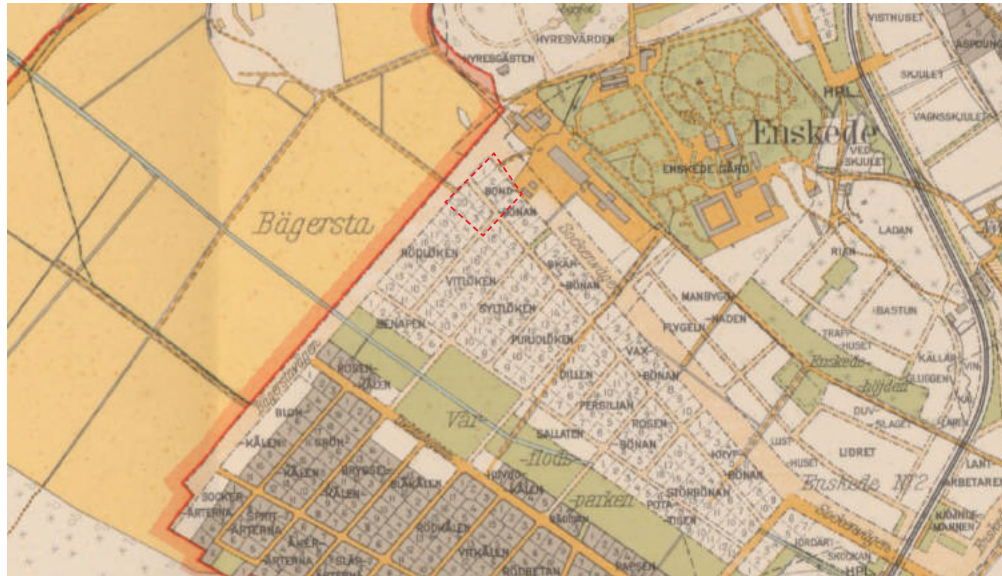
1906

1904 köpte Stockholms stad Enskede gård och dess ägor för att dels anlägga slakthusområdet och dels för att kunna låta staden växa utanför tullarna. På kartan är dels den planerade bostadsbebyggelsen i nuvarande Gamla Enskede markerad, dels det planerade slakthusområdet vilket uppfördes mellan 1906-12. Vid Enskede gård centralt i kartutsnittet finns dammarna för brännvinskyllning fortfarande markerade. Bebyggelsen på Bägersta var vid denna tid riven.

Ladugården uppförd 1868 från väster, vid nuvarande Sockenvägen. Foto G Selling 1926. SSM

>> Historik – Kartsekvens

1930 - Plankarta över Stockholms stad med omnejd upprättad åren 1917-20. A. E. Pålman. Reviderad 1930.

1958 - Ortofoto. Lantmäteriet

1930

På kartutsnittet ovan är halva Enskedefältet bebyggt, återstoden byggdes fram till 1932. Valla å låg ännu öppen och gick genom Vårflodsparken.⁵ På platsen för dammarna är kvarteret bondbönan planerat att byggas, varav endast hälften kom att byggas och den norra dammen, vars vallar är synliga idag, lämnades fri.⁶

Dammen är tömd på vatten, 1932. Foto: Andersson, SSM

Enskedefältet under byggnad. Foto: Andersson 1932. SSM

1958

På bilden är Enskedefältet fullt utbyggt. Runt höjden där Bägerssta legat finns kolonilotter. Mellan Årstafältet och Enskedefältet har en barrträdsridå planterats. Valla å har lagts i en kulvert under Enskedefältet. Vårflodsparken användes delvis till potatisodling under andra världskriget men är vid denna tid återställd till park. Sockenvägens placering har skurit av Enskede gård från den tidigare dammen. Enskede gårds huvudbyggnad, som använts av försvarsmakten under kriget, står tomt. Det före detta bränneriet, senare ombyggt till statarlängor och därefter till bostäder finns ännu kvar. Ladugården brann 1944 och återigen 1956. Byggnadens tak var inte återställt när ortofotot togs vilket är synligt på fotot. Den stora hangaren i bildens vänstra hörn tillhörde Enskede flygfält.

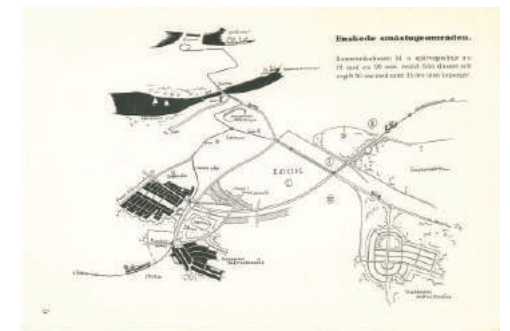

Illustration över Enskede Småstugeområden 1933. Ur Stockholms stads småstugebyggen 1933.

>> Historik – Kartsekvens

1971 -Ortofoto. Lantmäteriet

2006 -Ortofoto. Lantmäteriet

1971

Sedan förra ortofotot togs har kolonilotterna kring Bägersta försvunnit. Utanför bild i sydväst ligger det relativt nyuppförda miljonprogramsområdet i Östberga. Flygfältet är nedlagt och hangaren är riven. På platsen för nuvarande Enschede värdshus står en liten kiosk. Det före detta bränneriet har ersatts med en ny byggnad.

Kiosken, föregångaren till Enschede värdshus. Tidigt 1980-tal. Foto: Enschede värdshus

2006

Sedan förra ortofotot togs har industriområdet och rackethallen tillkommit (strax utanför bild) och Sockenvägen har dragits om västerut. Kiosken har ersatts med den nuvarande byggnaden som Enschede värdshus huserar i.⁸ Byggnaden som ersatt det gamla bränneriet har byggts till.⁹

Enskede värdshus efter om- och tillbyggnaden 1983 men innan ombyggnaden 2006. Foto: Enschede värdshus

Nulägesanalys

Ortofoto 2015. Projektområdets läge (markering med röd cirkel). Källa: Stockholms Stad.

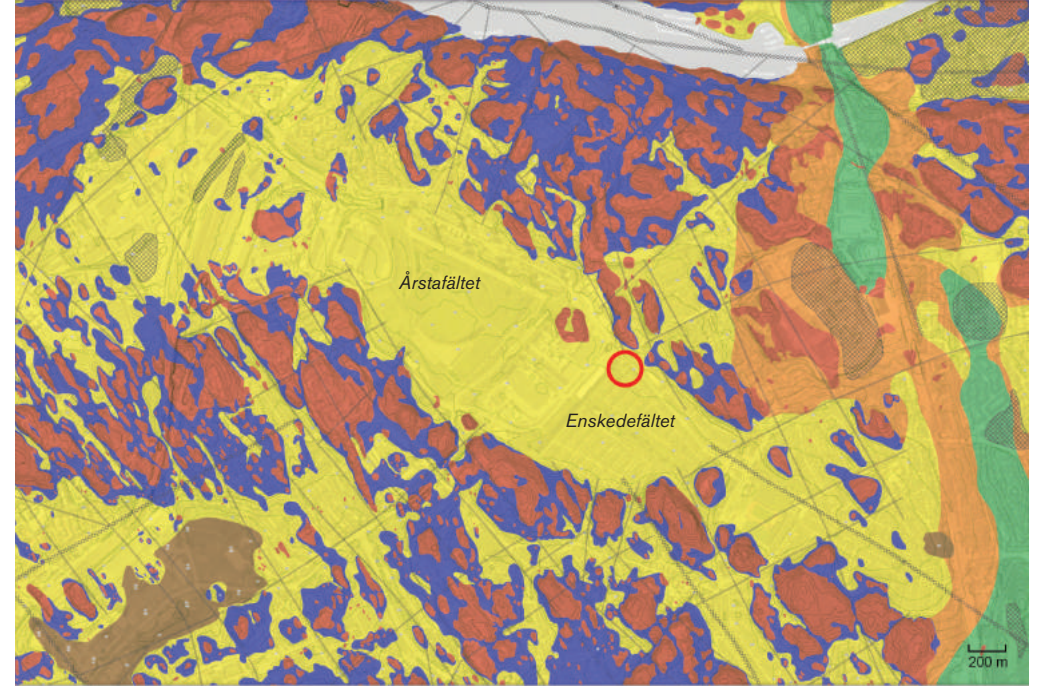
Geologi

Stockholm är byggt på i huvudsak granit som har bildats på stort djup i samband med bergveckningen för 1600-1900 miljoner år sedan. Sprickdalslandskapet och förkastningarna tillkom vid denna tid. Sedan dess har sex större istider inträffat. Det senaste istäcket försvann för drygt 11 000 år sedan och sedan dess höjer sig berggrunden. Istäckena har slipat ner bergstopparna, skapat moräner och lera och avsatt flyttblock, rullstensåsar och ändmoräner.

I dalarnas lågpunkter ligger havsvikar, sjöar eller uppodlade dalgångar omgivna av skogklädda morän- och bergkullar.

För ca 3000 sedan, under bronsåldern, var Enskede- och Årstafältet fortfarande en grund havsvik som på grund av landhöjningen förvandlades till en vidsträckt lerslätt som uppodlades.

Rättikan 1 ligger vid Enskedefältets norra kant, i övergången mot morän- och bergshöjder vid Enskede gård.

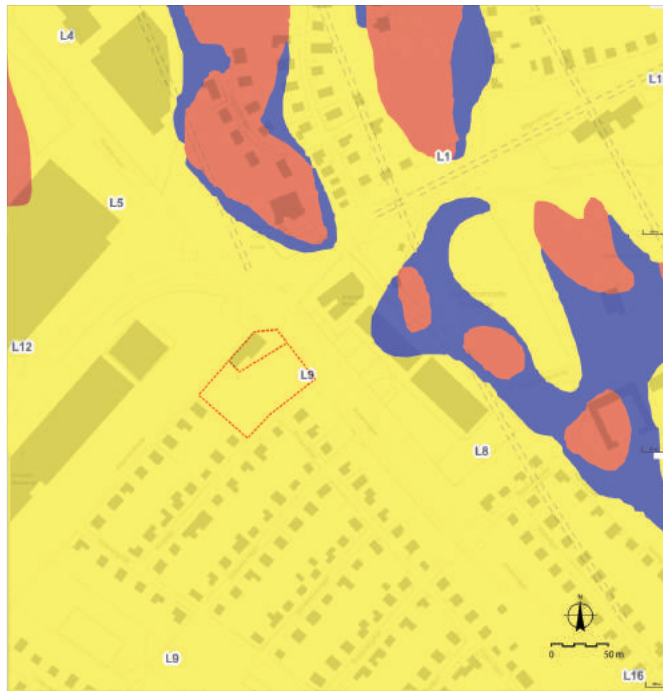

Geologisk karta. Projektområdets läge markerat med röd cirkel på Årsta- och Enskedefältets stora lerslätt. Källa: Sveriges geologiska undersökningar

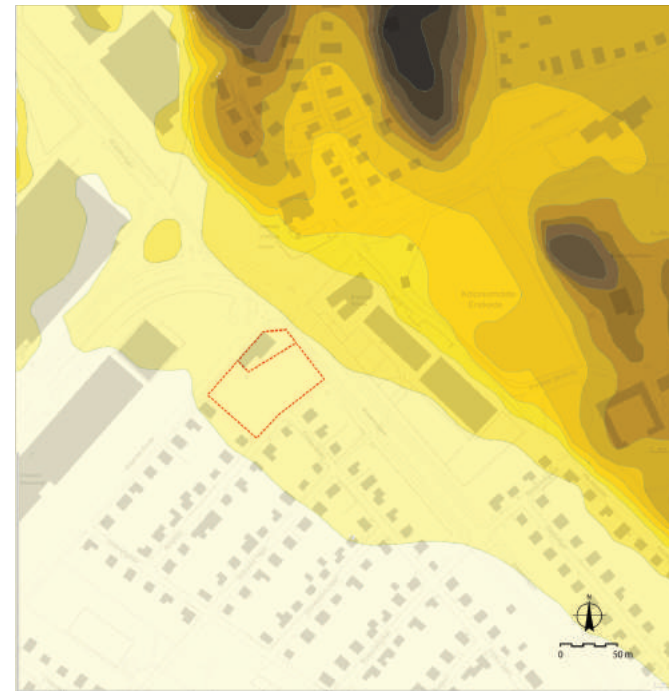
>> Nulägesanalys

Ortofoto 2015. Källa: Stockholms Stad

Geologisk karta. Underlag: Sveriges geologiska undersökningar

Höjdkarta. Underlag: Sveriges geologiska undersökningar

Topografi

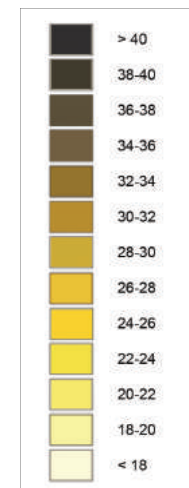
Enskedefältets villaområde ligger mellan +16-20 meter över havet och Rättikan 1 på ca +19 meter över havet. Enskedefältets bebyggelse är uppförd på ett mäktigt lerlager med begränsade avrinningsmöjligheter vilket har gjort att området drabbat av ett flertal översvämningar.

Öster om Sockenvägen lutar terrängen upp mot de högre partierna vid Enskede Gård som består av morän och berg i dagen. Enskede herrgård är placerad på en höjd av ca +33 meter, ca 14 meter högre än Enskede vårdshus. Höjdskillnaden medger en utblick över Enskedefältet och Årstafältet.

Området nordost om Enskede gård har en kraftig avrinning ner mot Enskedefältet och Rättikan 1. Bägerstavä-

gens sträckning förbi Enskede gård markerar en botten på en före detta bäckdal som idag endast är synlig strax söder om vägen. Bäckens fortsatte förbi Rättikan 1 fram till den centrala bäcken över Enskedefältet. Den centrala bäcken rann fortfarande på 1930-talet öppet genom Vårflodsparken, men har senare kulverterats. Bäckens vid Rättikan 1 vidgades på 1860-talet så att flera dammar skapades. Utsträckningen av den trekantiga dammen är fortfarande synlig.

	Berg i dagen
	Morän
	Lera
x	Krosszon
==	Sprickzon
L4	Lerans mäktighet i meter

>> Nulägesanalys

Utemiljöns karaktär, översiktlig

Vegetationen i området speglar i stort sett markförhållandena. Projektområdet är del av den f.d. öppna jordbruksmarken med djupa lerlager. Här dominerar i dag det vidsträckta och geometriska planerade småhusområdet med sina trädgårdar. Villaområdet är nästan helt utan höga träd med undantag för klippalarna vid Rättikan 1, den högvuxna granridån utmed Bägersta byväg samt Vårflodsparkens trädtrader, framförallt pilar.

Norr och öster om Rättikan, på andra sidan Sockenvägen, finns övergången mot ett mosaikartat landskap bestående av högre morän- och bergspartier i kombination med lägre leriga delar. Här ligger bl.a. Enskede Ridhus och Enskede gård omgiven av ädellöv-parkskog med större uppvuxna ekar, askar, alar och lönnar. Intill Enskede gårds huvudbyggnad finns Enskedeparken som ursprungligen anlades 1840 med den engelska parken som förebild. Vägen framför herrgårdsbyggnaden kantas av en allé av stora hamlade askar. Väster om Enskedeparken finns ett område med kolonilotter.

Den sydöstra vallen och trädraden med Sockenvägen och Enskede gård i bakgrunden.

Utemiljön översiktlig

	Hävdade gräsytor		Koloniträdgård
	Villaträdgårdar		Hårdgjorda ytor / Bebyggelse
	Parkskog eller storvuxna solitära träd		

>> Nulägesanalys

Utemiljön vid Rättikan 1

Enskede vårdshus är placerat vid nordvästra kanten av ett parkliknande område bestående av trädrader placerade utmed jordvallar som omger ett inre nedsänkt parkrum med volleybollplaner. Trädraderna utgörs av äldre klibbalar av relativt hög ålder; de äldsta träden uppskattas vara över hundra år gamla. Förutom alarna finns storvuxen skogsalm, några häggar och en gammal knäckepil vid hörnet Sockenvägen-Bägersta byväg.

Trädradernas och vallarnas orientering i kombination med den nedsänkta ytan kan upplevas som en återstående del av ett tidigare hydrologiskt system som visuellt kan relateras till Enskede gård på andra sidan Sockenvägen. Den nu torrlagda dammen vittnar om ett tillvaratagande av vatten från det omgivande avrinningsområde via en f.d. bäck utmed Bägerstavägen och kolonilotterna. Bäckravinen är fortfarande avläsbar vid trädgårdsmästarebostaden (Enskede gårdskafé).

Rättikan 1 med omgivning, orto 2015

Rättikan 1, trädinventeringskarta

- Klibbal, enkelstammig
- Klibbal, dubbelstammig
- Övriga träd
- Ungefärlig markering av vallen

Överblick parkområdet sett från västra hörnet vid Bägersta byväg.

>> Nulägesanalys

Landskapsstruktur och utblickar

Enskedefältet utgör ett vidsträckt villaområde med ytterst få storvuxna träd. Detta gör att klibbalarna vid Rättikan 1 samt granridån utmed Bägersta byväg upplevs som markanta gröna strukturer. Från de kringliggande gatorna framträder klibbalplanteringen vid Rättikan 1 på olika sätt.

I öster upplevs Enskede ridskolas bebyggelse samt Sankt Sava, serbisk-ortodoxa kyrkan, som bebyggelsefront eller blickfång. Bakom bebyggelsen finns storvuxna solitära träd och skogsbryn vid Enskede gård. Enskedeberget som utgör en grön fond i bakgrunden.

Vyer

Följande vyer har valts då de representerar hur projektområdet upplevs från omgivningen. Vyerna kan användas i ett senare skede för att bedöma konsekvenserna av eventuellt tillkommande bebyggelse.

Det handlar både om korta vyer som visar på upplevelsen av projektområdet från den närmsta omgivningen och vyer från längre håll där även kringliggande strukturer finns med.

1. Vårflodsparken
2. Finska gatan
3. Åbogatan
4. Åbogatan nära
5. Bägersta Byväg nära
6. Bägersta Byväg
7. Korsning Sockenvägen-Bägerstavägen
8. Sockenvägen nära
9. Sockenvägen
10. Bägerstavägen
11. Enskede gård - askallén

Landskapsstruktur och utblickar

Rumsskapande trädfront

Rumsskapande villaområdesfront

Trädrad

Bebyggelse som utgöt blickfång

Övrig bebyggelse

betydelsefull vy

>> Nulägesanalys

Vy 1. Från Värflodsparken, sikt mot nordost. Småhustomterna saknar i stort sett högre träd. Granridån avtecknar sig tydligt.

Vy 2. Från Finska gatan mot norr. Två klubbalar utgör fondmotiv.

Vy 3. Från Åbogatan mot ridskolan, alraden ger karaktär åt gaturummet.

Vy 4. Åbogatan vid hörnet av projektområdet. Gångstråket till vänster markerar en gammal vägdragnig. Vallar och alar ramar in ett inre parkrum.

Vy 5. Området sett från Bägersta byväg. Alarna omramar parkrummet som vetter mot Enskede gård.

Vy 6. Bägersta Byväg mot nordost präglas av småhusen med förgårdsmark. Bakom alridån skymtar vårdshuset med sin avvikande placering.

>> Nulägesanalys

Vy 7. Från Sockenvägen mot söder. Vårdshuset breder ut sig mellan träden.

Vy 8. Från Sockenvägen mot sydväst. Vallen, alraden och sänkan vittnar om den f.d. dammens orientering och utbredning.

Vy 9. Sockenvägen mot nordväst. Projektområdets alar framträder tydligt, men området döljs också bakom en högre träd, granar på en enskild villatomt, en sällsynthet i området.

Vy 10. mot sydväst och projektområdet bakom ridskolan. Här syns fortfarande bäckravinen.

Vy 11. Från Enskede gårds askallé över kolonimrådet, mot projektområdet i sydväst. Karaktären är i huvudsak lantlig.

Kulturhistoriskt värde

Enskedefältets planstruktur

Enskedefältet är en typisk, tydlig och välbevarad representant för utvidningen av Stockholm på 1930-talet och har därmed ett samhällshistoriskt värde.

Planen har en speciell och utpräglad symmetrisk form som återfinns i andra småhusområden från samma tid, t.ex. Tallkrogen. Den är konsekvent utförd och innehåller en centralt placerad park med plaskdamm och tilltagna ytor för barn.

Det är ett tidstypiskt och i huvudsak välbevarat småstugeområde utfört på plan mark med utpräglad enhetlig karaktär. Varje gata karaktäriseras av hus i samma storlek och höjd och med samma förhållande till gatan. En särskild tilläggsplan har gjort att sena tiders utbyggnader av de små husen har utförts på ett anpassat sätt.

Den före detta dammanläggningen

Den före detta dammen med vallar och planterade träd har ett kulturhistoriskt värde utifrån dess koppling till Enskede gårds binärningar under dess glansperiod på 1800-talet. Värdet har reducerats när kopplingen med Ensked gård brutits genom anläggandet av Sockenvägen på 1950-talet, samt att själva bränneribyggnaden inte finns kvar.

Trädrader och vallar understryker dock riktningar som fortfarande vittnar om ett historiskt samband: att området visuellt och funktionellt har varit länkat till Enskede gård.

De gamla träden är ett markant landskapselement som minner om en äldre markanvändning och kontrasterar mot en i övrigt tuktad och låg växtlighet i småhusområdet.

Enskede värdshus

Den nuvarande byggnaden på Rättikan 1 har ett begränsat kulturhistoriskt värde utifrån att värdshusverksamheten på platsen inte har någon längre historisk hävd och att den enkla byggnaden har ett ringa arkitektoniskt och arkitekturhistoriskt värde.

Tillvarata och utveckla

Skalmöte

Anpassa ny bebyggelses skala till småstugorna och till Enskede gårds ladugård och låt trädtopparna rå över bebyggelsen.

Särskilt viktig är anpassningen i skala vid Sockenvägen som huvudstråk genom området.

Ny bebyggesskala bör studeras så att negativ påverkan på den rurala karaktären inom Enskede gård kan undvikas.

Sänkan och vallarna

Ta tillvara på den speciella karaktär som den historiska markanvändningen skapat.

Låt sänkan/dammen fortfarande vara allmänt tillgänglig och öppna sig mot omgivande gator.

Ta tillvara kopplingen mot Enskede gård.

Befintlig grönstruktur

Ta tillvara så många gamla träd som möjligt så att den historiska strukturen förblir läsbar och upplevelsen av tid består.

Låt träden ha en mildrande, överbryggande effekt mellan gammal och ny bebyggelse.

Källor

Litteratur

Enskede: miljöprogram och avgränsning av värdefull miljö. (1983). Stockholm: Stockholms byggnadsnämnd

Wehlin-Fürst, Eva (1998). *Enskede*. Stockholm: Stockholmshem
Tillgänglig på stockholmskallan.stockholm.se/post/9786

Odelberg, Axel (1849). *Landtbruket vid Enskede*. Stockholm: Dalman

Kenneth Ahlborn Urban Nilmander (1997) *Förort på vykort söder om Söder 1900-1965*.

Ingemar Johansson (1991). *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria*. Värnamo: Gidunds

Antvik, Hans, Sandin, Maj & Wallin, Lena (2014). *Enskede Gårds alla torp och gårdar*. Enskede: Enskede-Årsta hembygdsförening - KB

Vinberg, Ann (2013). *Göta landsväg och gravfält i Årsta : förundersökningar i avgränsande syfte : fornlämning Brännkyrka 77:1 och Stockholm 227, Årsta 1:1 och Enskede gård 1:1, Stockholms stad, Stockholms län, Södermanland*. Västerås : Stiftelsen Kulturmiljövård

Enskedefältet 50 år: 1930-1980. (1980). Enskede: Enskedefältets trädgårdsstadsförening

Loor, Marianne (red.) (2005). *Enskedefältet 75 år: jubileumsskrift 2005*. Enskede: Enskedefältets trädgårdsstadsförening

Hammarström, Ingrid (1970). *Stockholm i Svensk ekonomi 1850-1914*. Stockholm: Almqvist & Wiksell

Stockholms stads småstugebyggen 1933. (1933) Stockholm: Småstugebyrå
Tillgänglig på stockholmskallan.stockholm.se

Vägen till eget hem: Stockholms stads småstugeverksamhet. (1935). Stockholm: Stockhoms stads trädgårdsstäder
Tillgänglig på stockholmskallan.stockholm.se

Arkiv

Stockholms stadsarkiv - Enskede gårds arkiv. SE/SSA/0625A

Digitala källor

lantmateriet.se/Kartor-och-geografisk-information/Historiska-kartor/ - Historiskt kartmaterial

Stockholmskallan.se - historiska fotografier

Digitalastadsmuseet.se - historiska fotografier

Sveriges geologiska undersökning - geologiska och topografiska kartunderlag

Kartor

Häradsekonomiska kartan Nacka 1901-06 (LMS akt J112-75-20)

Charta öfver Terrainen emel. Skanstull, Tallkrogen och Brännkyrka samt Liljeholmen i hast aftagit med compas och steg av H. G. Kjerting, capitaine och Råberg, Lieutenant. Copierad av A. Lagerbjelke 27 feb 1796.

Trakten kring Stockholm, utgiven av Topografiska corpsen 1861, V mellersta bladet, uppmätt 1844, översedd 1891.

Bägersta, Enskede. Geometrisk avmätning av Jacob Braun 1729. (LMS akt A12-6:1)

Schmiedte, Claes Victor, 1821-1880: Karta öfver den del af Enskede ägor som brukas till hufvudgården [Stockholm] : Gen.stab. lith. inr., [1843?] Kungliga bibliotekets kartsamling

Ortofotografier 1958, 1971, 1995, 2016. Lantmäteriet

Nyréns Arkitektkontor
2018